

Yüce Kur'an insanın bu üç dereceli hali için üç kaynak tayin etmek suretiyle bu tasnife riayet eylemiştir. Başka bir deyimle Kur'an, içinden bu üç halin fıskırıp aktığı üç memba zikretmektedir.

BİRİNCİ HAL:

Bunlardan insanın cismanî halini tevlid eden birincisine Nefs-i Emmare denilir ki, kontrol altına alınmayan veya kötülüğe meyyal olan ruh manasına gelir. Nitekim Kur'anda

"İnsanın nefsi ona kötülüğü emredicidir" (1) buyurulmuştur.

İnsanı kötülüğe meylettirip adalete ve ahlâka aykırı yollara saptırmağa çalışmak ve insanın mükemmelliğe ve ahlâkî üstünlüğe ulaşmasına engel olmak Nefs-i Emmarenin vasfıdır.

Hulâsa, insanın fitratı inkişafının muayyen bir safhasında fenaliğe ve günah ve masiyete mütemayildir, ve insan yüksek ahlâkî vasıflardan mahrum olduğu müddetçe bu kötü tabiat onun varlığına hakimdir. İnsan gerçek akıl ve bilginin ışığında yürümeyip süflî hayvanlar misali yemek, içmek, uyumak heyecanlanmak veya kızmak gibi tabii temayüllere boyun eğdiği müddetçe bu hal onu hükmü altında tutar.

İKİNCİ HAL:

Lâkin, kendisini hayvanî hislerin tesirinden kurtarıp ta mantık ve bilginin rehberliği altında tabîî arzularına gem vurduğu ve tabîî arzularına tâbi olacağı yerde onları kendine tâbi kıldığı anda kısacası ruhunda habislikten fazilete bir değişme vuku bulunduğu anda insan cismanî halden çıkar ve kelimenin tam manasıyla ahlâkî haline gelir. İnsanın ahlâkî halinin kaynağına Kur'an ıstılahatında Nefs-i Levvame veya kendi kendini itham eden ruh (vicdan) denilir. Kıyamet suresinde şunu okuyoruz:

“(Vazifenin her ihmal edilmesinde ve en küçük bir itaatsizlik, isyankârlık, fiilin irtikâbında günah işlediğinin farkında olarak) kendi kendini ayıplayan ruhu şahit tutarım.” (2)

Yüksek bir ahlâkî hayat işte bu kaynaktan fıskırıyor; ve insan bu merhaleye erişince hayvaniyetten kurtuluyor. Kendi kendini ayıplayan ruhu şahit tutmak ona karşı saygı gösterildiğine işarettir. Çünkü, ruhun isyankârlıktan ve itaatsizlikten kendi ,kendini levmeden bir hale inkilâp etmesi, bir salâh ve paklanma alâmeti olduğundan, onu Allah nazarında tasvip ve tahsine lâıyk kılar.

Levvame'nin lûgat manası "şiddetle azarlayan"dır; ve Nefs-i Levvame veya kendi kendini itham eden ruh, insanı kötü fiiller işlediği için ayıplandığından ve başı boş duygularla hayvanî arzuları zapt-u-rapt altında tuttuğundan bu adı almıştır. Diğer cihetten, onun temayülü asîlâne vasıflar ve faziletli bir mizaç ve tabiat yaratmak, hayata başka şekil vererek seyrini ve gidişini itidale yaklaştırmak ve şehvanî duygularla arzuları münasip sınırlar içinde tutarak frenlemektir. Şu kadar var ki, Nefs-i Levvame gerçi yukarıda belirtildiği veçhile kusurlarından ve manevî zaaflarından ötürü kendi kendini takbih ediyor amma, yine de kendi temayüllerini tam bir kontrol altında tutmadığı gibi yalnız fazilet icaplarına göre hareket edecek kadar kuvvetli de değildir. Bedenî zaaf bazen yine üstün geliyor ve Nefs-i Levvame sendeleyip düşüyor. O zaman, onun zaafı düşmek istemeyen ve fakat cılız bacakları bazen kendisini ayakta tutamayan bir çocuğun zaafına benzer. Mamafih Nefs-i Levvame hatada ısrar etmez; her kusur yeni bir takbihi davet eder. Hulâsa, bu merhalede ruh manevî mükemmelliğe ulaşmak ister ve birinci merhalenin, yani hayvanî merhalenin, vasfını teşkil eden serkeşliğe karşı isyan eder. Ancak, fazilete karşı iştiyak duymasına rağmen, bazen vazifenin yolundan sapar.

ÜÇÜNCÜ HAL:

Ruh, ileriye doğru yolculuğunda, bütün manevî ve ruhanî vasıfların kaynağına varınca, üçüncü veya son merhaleye ulaşmış olur. Bu merhalede ruh, Yüce Kur'anın tabirince Nefs-i Mutmainne veya sükûn halindeki ruhtur.

Kur'anda şöyle buyrulmuştur:

“Ey huzur ve sükûn içindeki ruh. Sen Allahtan hoşnut Allah senden hoşnut olarak Ona dön. Böylece, has kullarımın arasına karış ve cennetime gir.”(3)

Bu merhalede ruh bütün maddî manevî zaafılardan kurtulmuş, ruhânî kuvvetle desteklenmiş olduğu gibi, Allah ile de tamamen birleşmiştir ve ondan ayrı bulunamaz. Su yüksek bir yamaçtan nasıl şiddetle akarsa ve büyük kütlesinden ötürü karşısında durulmaz bir kuvvetle nasıl aşağıya fırlarsa, ruh da bu merhalede bütün engellerden sıyrılarak Hâlikine doğru aynı şekilde serbestçe akar. Yukarıda iktibas edilen ayetin işaret ettiği budur. “Ey Rabbinde huzur ve sükûn bulmuş olan ruh! Ona dön” kelimelerinden ayrıca anlaşıyor ki, bu büyük tahavvül ölümünden sonra değil bu dünyada vuku bulur ve cennete duhul ruha başka yerde değil bu dünyada bahşedilir. Yine, ruha Rabbine –dönmesi emrolduğundan, böyle bir ruhun yalnız Rabbinden yardım ve muzaheret bulduğu aşikârdır. Allah sevgisi onun gıdasıdır ve bu hayat kaynağından kana kana içer ve buna binaen ölümünden tahlis edilir. Aynı fikir Kur'anı Kerimin başka bir yerinde şu şekilde ifade edilmiştir:

Cismanî ve nefsanî arzuların ruhunu tasfiye eyleyen kurtulmuştur ve helâk edilmeyecektir; fakat başı-boş dünyevî arzulara kapılan muhakkak hüsrana uğrayacaktır.(4).

Hulâsa, ruhun bu üç haline insanın cismanî, ahlâkî ve ruhanî halleri denilebilir. Bu üç halden insanın bedene ait arzuları tatmin etmeğe çalıştığı birincisi; yani cismanî hal, arzular ifrata vardığı zaman son derece tehlikelidir. Çünkü o zaman bu arzular insanın ahlâkî ve ruhanî vasıflarına öldürücü bir darbe indirir ve dolayısıyla bu hale Allah'ın kutsal kelâmında âsi ruh denilmiştir.

Bundan sonra inceleyeceğimiz mesele şudur: Yüce Kur'anın talim ve telkinleri insanın cismânî hali üzerinde ne tesir yapıyor, Kur'an bu hususta bize nasıl rehberlik ediyor ve tabîî temâyüller için ne gibi amelî hudutlar tayin ediyor? Daha başlangıçta beyan edilebilir ki, İslâmiyet'in kitabına göre, insanın cismanî hali ahlâkî ve ruhanî halleri ile çok yakından münasebettardır. Öyle ki, insanın yeme ve içme tarzı bile ahlâkî ruhanî vasıflarına şekil vermekte rol oynar. Binaen aleyh, insanın tabîî arzuları gereği gibi düzenlenirse, ahlâkî vasıflar mahiyetini iktisap ederler ve onun ruhanî hali üzerinde derin bir tesir yaparlar. Bundan dolayıdır ki, her türlü ibadet ve taat şekillerinde ve iç temizlik ve dürüstlük ile ilgili bütün emirlerde, dış temizliğe ve beden hareket ve davranışlarının doğru olmasına çok önem verilmiştir. Keza, dış organların hareketleri ve insanın iç tabiatı üzerinde hasıl eyledikleri tesir dikkatle mütalâa edilince, insanın cismanî ve ruhanî tabiatları arasındaki münasebet meydana çıkar. Ağlamak sun'î olarak tahrik edilse bile kalbe hüzn verir; halbuki gülmek sun'î olarak tenbih edilse bile kalbe neşe verir. Aynı veçhile, İslâmî ibadet esnasında yapıldığı gibi, beden yere kapanması huşu ve tevazu duygusu yaratır, ve ruhu Yaraticısına tapmağa meylettirir. Halbuki çalım satarak azametle dolaşmak gurur ve hodpesentliği tahrik eder.

Bu misaller, cismanî tavır ve davranışları insandaki ruhanî hal üzerinde yaptığı tesiri göstermeğe kifayet eder. Tecrübe de gıdanın kalp ve dimağ üzerinde hasıl eylediği tesiri göstermektedir. Meselâ yalnız sebze yiyenler cesaretlerinin yüksek vasfını kaybederler. Böylece, hayvanî gıdadan vazgeçmek korkaklığa ve asil bir vasfın kaybına yol açar. Aynı kanunun tesiri hayvanlar arasında bile müşahede edilebilir. Meselâ sebze yiyen hayvanlar et yiyen hayvanlardaki cesaretin yüzde birine dahi malik değillerdir, ve aynı şey kuşlar için de söylenebilir. O halde karakterin teşekkülünde gıdanın önemli bir rol oynadığına şüphe yoktur. Bundan başka, etin gıda rejiminden tamamen çıkarılması bazı kifayetsizliklere sebebiyet verdiği gibi etin fazlası da karakter için zararlıdır ve meselâ tevazu ve yumuşak tabiatlılık gibi takdire şayan vasıfları yok etmeğe müstaittir. Lâkin ikisi ortası bir yol takip edenler her iki yüksek vasfın, yani hem cesaret hem de yumuşak tabiatlılığın, vârisi olurlar. İşte bu mühim kanunu göz önünde tutarak, Kur'an-ı Kerim şöyle buyurmuştur.

“(Et ve sair gıdalar) yiyiniz, fakat (karakterinize ve sıhhatinize zarar verecek her hangi bir gıda rejimi şeklinde) ifrata gitmeyiniz.”(5)

İnsandaki cismanî tabiatın ahlâkî tabiat üzerinde hasıl eylediği tesirden bahsettim. Lâkin, iç duyguların dış tezahürleri bulunduğunu da hatırdâ tutmak gerektir. Keder gözleri yaşla doldurur; neşe ise insanı güldürür. Böylece, beden ile ruh arasında tabîî bir münasebet vardır; ve yemek, içmek, uyumak; yürümek, istirahat etmek ve saire gibi bütün cismanî hareketler, dış tezahürlerden ayrı olarak, ruhun halâtına taalluk eden bir şey üzerinde bizzarure mukabil bir tesir hasıl ederler. Şiddetli bir sarsıntı, bir şok, dimağdaki bir noktaya bildirilince hafıza ziyayı, ve başka bir noktaya bildirilince baygınlık meydana gelir. Taunun zehirli mikroplarını ihtiva eden hava derhal evvelâ vücudu sonra da dimağı ifsat eder; ve bir kaç saat zarfında manevî ve ahlâkî saiklerin merkezi olan bütün iç cihazlar zedelenir ve bedbaht hasta kudurmuş bir insan gibi ölür. Bütün bunlar gösteriyor ki, beden ile ruh arasında esrarlı bir münasebet vardır, mamafih bu esrarın künhüne varmak belki de insan havsalasının dışındadır.